

DOROTA ZDUNKIEWICZ-JEDYNAK

Uniwersytet Warszawski (Warszawa, Polska)

Remediacja użytkowych gatunków wypowiedzi. Casus: podręcznik

Jay David Bolter – autor wielu opracowań dotyczących funkcjonowania tekstów w środowisku komputerowym (por. Bolter 1990; Bolter 1991; Bolter, Grusin 1999) oraz współtwórca programu systemu hipertekstowego dla pisarzy *Story-space* wprowadził do obiegu pojęcie *remediacji* odnoszące się do przekształceń w obrębie starszych form werbalnych (i wizualnych) w wyniku ich przystosowania się do właściwości nowych mediów. Termin stosowany jest głównie w opisach transformacji gatunków literackich – zwłaszcza w analizie przekształceń narracyjno-fabularnych (por. Sinko 2009). Kategoria ta jednak z powodzeniem może być użyta do opisu przekształceń w obrębie gatunków użytkowych.

W artykule posłużę się nią do analizy przekształceń, jakim w ciągu ostatnich lat podlegał *podręcznik*. Wskażę wybrane konsekwencje jego transformacji medialnej oraz omówię kilka najczęściej spotykanych strategii jego przemediowania.

Zacznijmy analizę od tego, co rejestrują leksykony polszczyzny ogólnej, definicje słownikowe odpowiadają bowiem standardowemu wyobrażeniu o właściwościach pragmatycznych i strukturalnych tego użytkowego gatunku wypowiedzi.

Słowo *podręcznik* jest notowane w polskich słownikach dopiero w XX w. Nie znajdziemy go w słownikach XIX-wiecznych, np. w Słowniku Samuela Lindego (Linde 1807–1814) czy w tzw. *Słowniku wileńskim*, wydanym staraniem Maurycego Orgelbranda (A. Zdanowicz i in. 1861).

Najstarsza dostępna dziś definicja słownikowa pochodzi z tzw. *Słownika warszawskiego*. Autorzy hasła najwyraźniej dostrzegają jeszcze związek znaczeniowy rzeczownika z przymiotnikiem *podręczny*, który stanowił jego podstawę słowotwórczą. W opracowaniu czytamy, że *podręcznik* to ‘książka **podręczna** z elementami wykładu danego przedmiotu’. *Podręczny* przy tym jest definiowany jako ‘znajdujący się pod ręką, na podręczu, podorędziu, tuż leżący, zastosowany do użytku w każdej chwili’ (Karłowicz, Kryński, Niedźwiecki 1900–1927, t. 4: 406).

Zestawmy z kolei definicje zamieszczone w wybranych najważniejszych słownikach opisujących leksykę II poł XX wieku:

Słownik języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego podaje, że *podręcznik* to ‘**książka** zawierająca **zbiór podstawowych wiadomości** z zakresu jakiejś **nauki**’ (Doroszewski 1958–1969, t. 6: 45).

Inny słownik języka polskiego pod red. Mirosława Bańki definiuje *podręcznik* jako ‘**książkę przeznaczoną do nauki, zwłaszcza w szkole**’ (Bańko 2000, t. 3: 130). Słownik ten rejestruje przy tym ważne konotacje wartościujące, które Polacy z *podręcznikiem* wiążą, a ujawniające się w derywowanym od rzeczownika przymiotniku *podręcznikowy*:

podręcznikowe – czytamy w leksykonie – jest to, co jest często przytaczane w podręcznikach lub typowe dla nich i dlatego często **banalne i schematyczne**. Słowo czasem używane z **dezaprobatą**: *Takim podręcznikowym przykładem jest gra w kości. Autor podporządkował się czytankowym i podręcznikowym schematom*. Podręcznikowa wiedza jest **powierzchnowa** i ogranicza się do wiadomości zawartych w podręcznikach: *Miał tylko podręcznikową wiedzę w tej dziedzinie; nie sprawdzona w praktyce*, pochodząca z podręcznika: *Możliwość skonfrontowania podręcznikowej wiedzy z rzeczywistością jest dziś najważniejsza* (Bańko 2000, t. 3: 130).

Podręcznik zatem w polszczyźnie ogólnej kojarzony jest z **banalem, schematyzmem i powierzchownością**, a także **teoretycznym i informacyjnym** charakterem.

Uniwersalny słownik języka polskiego pod red. Stanisława Dubisza zamieszcza następującą definicję interesującego nas słowa: ‘**książka przeznaczona do nauki**, zawierająca **zbiór podstawowych wiadomości** z jakiejś **dziedziny**’ (Dubisz 2003, t. 3: 254). I tu niezatarty pozostaje związek znaczeniowy *podręcznika* z przymiotnikiem *podręczny*, dla którego jedno ze znaczeń autor słownika definiuje jako ‘zawierający najważniejsze, najpotrzebniejsze rzeczy, informacje’, np. *słownik podręczny, apteczka podręczna* (tamże).

Słownik współczesnego języka polskiego pod red. Bogusława Dunaja ujmuje znaczenie rzeczownika *podręcznik* jako: ‘**książka przeznaczona do uczenia się** czegoś, zawierająca **podstawowe informacje** z danej **dziedziny** lub danego **zakresu wiedzy**’ (Dunaj 2007, t. 2: 1271).

Wspólnymi cechami zamieszczonych w leksykonach definicji jest:

- kategoryzowanie podręcznika jako **książki** (czyli odpowiednio złożonych i oprawionych arkuszy papieru zadrukowanych tekstem),
- traktowanie go jako **zbioru najważniejszych informacji** z pewnej **dziedziny** wiedzy,
- powiązanie z **funkcją (przeznaczenie do uczenia się)** oraz
- **rudymentarny charakter** przedstawionej wiedzy.

Takie rozumienie *podręcznika* znajduje potwierdzenie w uzusie. Językoznawca może dokonać stosownej weryfikacji znaczenia przez wykorzystanie zbiorów Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Korpus językowy pozwala odnaleźć typowe konteksty użycia badanego słowa oraz informacje o jego znaczeniu i funkcji: Wyszukiwarka korpusowa PELCRA dla danych korpusowych udostępnia ponad 100 kontekstów użycia rzeczownika *podręcznik*, pochodzących z 47 tekstów. Kolokacje, w jakich występuje ten rzeczownik, pokazują, że

współcześnie użytkownicy polszczyzny przede wszystkim odnoszą ten wyraz do **książki** zawierającej **podstawowy zbiór wiedzy** z jakiejś **dziedziny naukowej**, np.: *podręcznik chirurgii, mechaniki kwantowej, anatomii, psychologii, biologii, z dziedziny socjologii*, ale możliwe jest także użycie tego wyrazu w znaczeniu szerszym – z odniesieniem do dziedzin **nienaukowych**, np.: *podręcznik miłości, podręcznik dobrych manier, podręcznik dżudo, podręcznik do nauki fryzjerstwa, podręcznik do wróżenia*.

Łączliwość omawianego wyrazu w tekstach dowodzi także, że jeśli traktować *podręcznik* jako gatunek wypowiedzi, to obligatoryjnie wpisany jest w niego **ściśle określony adresat**, np.: *podręcznik szkolny, podręcznik akademicki, podręcznik dla licealistów, podręcznik dla maturzystów, podręcznik dla kobiet, podręcznik dla mężczyzn, podręcznik kierowcy-amatora, podręcznik przeznaczony dla czytelników, którzy..., podręcznik jest adresowany do studentów*. Wnosić stąd trzeba także, że w znaczenie słowa *podręcznik* jest wpisany **wybór** przedstawianych w nim **treści** dokonany ze względu na potrzeby i zakres kompetencji określonego typu **odbiorcy**.

Potoczne rozumienie rzeczownika *podręcznik*, zarysowane wyżej na podstawie danych leksykograficznych oraz korpusu tekstów ogólnych jest nieco szersze niż to, jakie deklarowane jest w tekstach **specjalistycznych**, przede wszystkim **pedagogicznych**.

W tych ostatnich o *podręczniku* mówi się przez odniesienie do procesu dydaktycznego, jako o gatunku, w który wpisanych jest **dwóch** adresatów. Są nimi: **uczeń**, wobec którego podręcznik spełnia funkcje dydaktyczne, oraz **nauczyciel**, dla którego podręcznik jest podstawową pomocą naukową (por. np. Kupisiewicz 1978: 106.). Tych dwóch adresatów wpisanych jest w gatunek podręcznika współczesnego. W praktyce spotykane są dziś podręczniki tworzące serie, które oprócz części przeznaczonej dla ucznia, zawierają część przeznaczoną dla nauczyciela – są to materiały poradnikowe, w tym scenariuszowe dla nauczyciela, według których są realizowane przez nauczyciela cele edukacyjne założone w programie stanowiącym podstawę podręcznika. Obie te części są w takich wypadkach **zintegrowaną** całością.

W publikacjach specjalistycznych akcentowane są takie cechy gatunkowe, jak: **powiązanie z programem nauczania**, **uporządkowanie treści nauczania** oraz **funkcje dydaktyczne**, które stanowią o specyfice pragmatycznej tego gatunku. Np. w *Słowniku pedagogicznym* Czesława Kupisiewicza i Zofii Matulki (Kupisiewicz, Matulka 1976) czytamy:

Podręcznik szkolny to najważniejsza **książka** szkolna, zawierająca **wybór wiadomości** z pewnej **dziedziny** i **ściśle związana z kursem oraz programem nauczania danego przedmiotu** (uwzględnia **najistotniejsze, uporządkowane i zorganizowane, naukowo zamknięte treści nauczania zgodnie z programem nauczania danego przedmiotu**).

Specjalistyczne znaczenie wyrazu *podręcznik* jest determinowane przede wszystkim przez przypisywane podręcznikowi – kluczowe dla pragmatyki gatunku – **funkcje dydaktyczne**. Tak np. w opracowaniu autorstwa Krystyny Gąsiorek, Danuty Krzyżyk, Heleny Synowiec (Gąsiorek i inni 2010: 7) autorki napisały:

Celem podręcznika jest **zaznajomienie** uczniów z nowymi dla nich **informacjami** z danej dziedziny wiedzy, **porządkowanie i utrwalenie tych informacji**; **kształtowanie** określonych **umiejętności, nawyków, postaw**; **wdrażanie uczniów do posługiwania się zdobytą wiedzą w działalności praktycznej**; doskonalenie umiejętności dostrzegania i rozwiązywania problemów w ten sposób, by zredukować do minimum dokonywanie przez uczniów mechanicznych zapisów i streszczeń. Dodatkowo, podręcznik szkolny powinien także pomóc, **zarówno nauczycielowi, jak i uczniom**, szybko **sprawdzić**, czy wszyscy właściwie zrozumieli treść lekcji oraz **usprawnić zadawanie i ocenianie** pracy domowej, która przede wszystkim pozwoli uczniom **zastosować zdobytą wiedzę w praktyce**.

Tak sformułowany zapis uwzględnia opisywane w opracowaniach pedagogicznych funkcje pragmatyczne szkolnego podręcznika (por. np. W. Okoń 1998: 292–306):

- a. **informacyjną** (przekazywanie najważniejszych, uporządkowanych problemowo i zhierarchizowanych wiadomości z danej dziedziny);
- b. **motywacyjną, badawczą, samokształceniową** (rozbudzanie zainteresowania uczniów, zachęcanie ich do samodzielnych obserwacji różnego typu zjawisk, charakterystycznych dla danej dziedziny wiedzy, do zdobywania wiadomości i umiejętności oraz do rozwiązywania problemów, motywowanie ich do aktywności intelektualnej, rozbudzanie chęci samodzielnego dochodzenia wiedzy);
- c. **operatywno-transformacyjną** (kształcenie umiejętności stosowania zdobytej wiedzy w praktyce);
- d. **kontrolno-oceniającą** (sprawdzanie wiedzy oraz umiejętności, uzyskanych w trakcie lektury podręcznika, a także ich ocena).

Definicje terminologiczne rzeczownika *podręcznik* dostępne w pracach specjalistycznych odwołują się do pojęcia **struktury**. Podręcznik jest więc traktowany jako **całościowa struktura**, na którą składają się trzy stałe komponenty strukturalne realizowane za pomocą określonych środków formalnych (por. np. Skrzypczak 1999; Zujew 1986: 71–72). Są nimi komponenty: **informacyjny** (merytoryczny), **organizujący** (pozwalający dzięki takim środkom jak np. ćwiczenia, tablice syntetyzujące, słowniczki pojęć i in., zrozumieć i usystematyzować podane informacje); **orientacyjny** (dzięki takim środkom, jak spis treści, indeksy, odsyłacze itp. usprawniający poruszanie się użytkownika po treści podręcznika).

Zwróćmy uwagę, że takie specjalistyczne rozumienie terminu *podręcznik* nie pozwalałoby nazwać nim publikowanych przez wydawnictwa naukowe i uczelnie zbiorów wykładów akademickich, ponieważ właściwy jest im tylko komponent informacyjny. Potocznie jednak podobne zbiory bywają nazywane *podręcznikami akademickimi*.

Rozwój techniki, zwłaszcza komputerów, możliwość cyfrowego zapisu informacji w postaci tekstu, obrazu, animacji, nagrania audio itp. dały początek przekształceniom gatunkowym *podręcznika*. Oto więc pojawiły się w XXI w. *e-podręcznik* oraz *podręcznik multi- i hipermedialny*. Zaznaczymy, że współczesne słowniki języka polskiego nie notują jeszcze tych jednostek leksykalnych, choć bez trudu można je znaleźć za pomocą wyszukiwarki Google w internecie, co świadczy o ich żywotności w uzusie. *E – podręcznik* jest także rejestrowany w NKJP (2010 r.).

W tej sytuacji także sam rzeczownik *podręcznik* staje się zakresowo szerszy – jest dziś nazwą kategorii nadrzędnej wobec różnego **typu** „materiałów” dydaktycznych: tradycyjnych (nazywanych nieraz *podręcznikami tekstowymi* lub *papierowymi*) i tych wykorzystujących (w różnym zakresie) techniki cyfrowe.

Na naszych oczach precyzuje się znaczenie wyrazu *e-podręcznik*, synonimicznie z *podręcznikiem elektronicznym*. *E-podręcznik* – to w zasadzie cyfrowy odpowiednik podręcznika papierowego – jego tekst jest tylko zapisany w formie elektronicznej i możliwy do odczytania z zastosowaniem komputera lub innych urządzeń przenośnych oraz dzięki specjalnemu oprogramowaniu. Jeśli taki podręcznik wzbogacony jest o różne możliwości techniczne, jak: wyszukiwanie treści za pomocą wbudowanej wyszukiwarki, korzystanie z materiału audio i wideo, to nazywamy go *podręcznikiem multimedialnym*.

Tradycyjnie podręcznik papierowy pełnił funkcję tylko pomocniczą – dominująca rola w procesie kształcenia przypadła nauczycielowi. Współcześnie w procesie dydaktycznym wzrasta rola narzędzia w postaci zintegrowanego (*multimedialnego*) *pakietu edukacyjnego*, na który składa się tradycyjny podręcznik papierowy wraz z obudową, także medialną, przyjmującą postać np. dołączonych do papierowych wersji podręczników programów komputerowych, a także dodatkowymi materiałami edukacyjnymi (jak zeszyty ćwiczeń, zbiory zadań, atlasy) i/ lub materiałami metodycznymi dla nauczyciela (nieraz udostępnianymi na stronach internetowych wydawnictw).

W praktyce *paket edukacyjny* traktowany jest jako współczesny nowego rodzaju *podręcznik szkolny*. W dokumencie opracowanym podczas seminariów dla rzeczoznawców MEN w listopadzie-grudniu 2009 r. w Dębem, zatytułowanym „Kompedium postulatów dotyczących podręczników szkolnych” czytamy na przykład:

W edukacji wczesnoszkolnej pakiety edukacyjne skutecznie wyparły podręczniki. Paket edukacyjny – jako całość – ma wypełniać wszystkie funkcje podręcznika, tak jak je definiuje współczesna pedagogika (zob. C. Kupisiewicz *Podstawy dydaktyki*, 2006, s. 129–140 oraz C. Kupisiewicz i M. Kupisiewicz *Słownik pedagogiczny*, 2009). W szczególności, elementy wchodzące w skład pakietu edukacyjnego i zawarte w nich treści muszą:

- służyć realizacji celów i treści zawartych w obowiązującej podstawie programowej;
- tworzyć całość spójną merytorycznie i jednolitą pod względem metodycznym;

– uwzględniać prawidłowości rozwoju umysłowego i sposoby uczenia się uczniów, którzy będą z niego korzystali. (...)

Pakiet edukacyjny powinien być uzupełniony krótką (kilkustronicową) informacją, w której przedstawione są założenia metodyczne i sposoby respektowania prawidłowości rozwoju myślenia uczniów, dla których pakiet jest przeznaczony. Informacja ta może mieć formę syntetycznego przewodnika metodycznego.

Konieczność uzupełnienia pakietu edukacyjnego krótką wykładnią założeń metodycznych i respektowanych prawidłowości dziecięcego rozumowania jest uzasadniona zadaniami i funkcjami podręcznika. Chodzi także o to, aby przeciwdziałać tendencji konstruowania pakietów edukacyjnych w sposób eklektyczny, na zasadzie składanki zadań i poleceń dobranych bez głębszej refleksji pedagogicznej i znajomości specyfiki dziecięcego rozumowania i uczenia się. (...)

Na uczelniach praktyka *e-learningu* zrodziła potrzebę przygotowywania materiałów edukacyjnych na potrzeby *e-edukacji* (nauczania zdalnego przez internet). Materiały te nie są wyłącznie zapisem cyfrowym wersji drukowanych podręczników akademickich. Różnią się one dołączonymi do tekstu elementami multimedialnymi oraz wyposażeniem w systemy wyszukiwania i nawigacji, w odsyłacze hipertekstowe. Takie „sieciowe” podręczniki bywają już dziś nazywane *podręcznikami hipermedialnymi*.

Nowe narzędzia techniczne stawiają pod znakiem zapytania podstawowe komponenty znaczenia wyrazu *podręcznik* w jego znaczeniu tradycyjnym. Jak napisano, XX-wieczne definicje słownikowe i tradycyjne ujęcia pedagogiczne określają *podręcznik* jako **książkę** przeznaczoną do uczenia się, mającą charakter wykładu **systematyzującego, porządkującego** podstawowe wiadomości z danej dziedziny wiedzy. *Podręcznik hipermedialny* to struktura, w której wyróżnione elementy tworzą układ hipertekstowy, a więc niesekwencyjny, z odnośnikami kontrolowanymi przez ucznia czytelnika, a nie autora. Powoduje to, że taki podręcznik nie ma charakteru przekazu liniowego, jaki właściwy jest podręcznikowi w takim sensie, do jakiego przywykliśmy w erze przedcyfrowej. W tradycyjnym podręczniku struktura prezentowanego materiału jest hierarchiczna (dzieli się na rozdziały i podrozdziały; ujawniają się w nim relacje nadrzędności i podrzędności tematycznej). *Podręczniki hipermedialne* mogą być tymczasem rozbudowywane o linki zewnętrzne – odsyłające bądź do dodatkowych informacji i materiałów dydaktycznych znajdujących się w internecie, bądź do dostępnej w sieci literatury. O podręczniku hipertekstowym dostępnym *on-line* (dzięki zamieszczonym w nim hiperłączom) można powiedzieć, że nie posiada wyraźnie zarysowanej delimitacji – nie można łatwo zidentyfikować jego fragmentu początkowego i końcowego. W przypadku *podręcznika hipermedialnego* jego użytkownik może swobodnie wybierać drogę kształcenia, którą przejdzie – on sam decyduje o korzystaniu z odsyłaczy strukturalnych i tematycznych. Ścieżki korzystania z podręcznika hipermedialnego u różnych użytkowników mogą przebiegać odmiennie; można sobie nawet wyobrazić sytuację, w której użytkownik do pewnych partii podręcznika

w ogóle nie dotrze, albo też, jeśli korzysta z linków zewnętrznych wiodących do sieci, dotrze także w „miejsca”, których autor podręcznika nie planował.

Analiza przekształceń wewnątrzgatunkowych w obrębie *podręcznika* pokazała, że także gatunki użytkowe (do których należy podręcznik) reagują na rozwój nowych mediów – remediują tak jak gatunki literackie, czyli dopasowują się do nowych nośników cyfrowych (internet, tablety, smartfony), wykorzystują właściwości współczesnych mediów. Twórcy nowych podręczników myślą w kategoriach krótszych jednostek czytania, połączonych hiperlinkami. Te krótsze partie tekstu wchodzą w relację z przekazem audialnym i wizualnym.

Bibliografia

- Bańko M. (2000), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Bolter J. D. (1990), *Człowiek Turinga. Kultura zachodu w wieku komputera*, przeł. T. Globan-Klas, Warszawa.
- Bolter J. D. (1991), *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing*, New Jersey.
- Bolter J. D., Grusin R. (1999), *Remediation: Understanding New Media*, Cambridge.
- dostępne on line:*
http://monoskop.org/images/a/ae/Bolter_Jay_David_Grusin_Richard_Remediation_Understanding_New_Media_low_quality.pdf. (data dostępu: 18. 02. 2014 r.)
- Doroszewski W. (red.) (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Dubisz S. (red.) (2003), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Dunaj B. (red.) (2007), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Gąsiorek K., Krzyżyk D., Synowiec H. (2010), *Funkcje i struktura oraz język podręczników do kształcenia zawodowego. Przewodnik dla autorów i wydawców*, Warszawa.
- Karłowicz J., Kryński A. A., Niedźwiecki W. (red.) (1900–1927), *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Kupisiewicz C., Matulka Z. (1976), *Nowoczesny podręcznik. Problemy, propozycje, badania*, „Studia Pedagogiczne”, t. XXXVI, s. 5–14.
- Kompendium postulatów dotyczących podręczników szkolnych* (2011), *dostępne on line:*
www.pik.org.pl/plik,265.html. (data dostępu: 18. 02. 2014 r.)
- Kupisiewicz C. (1978), *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa.
- Kupisiewicz C. (2006), *Podstawy dydaktyki*, Warszawa.
- Kupisiewicz C., Kupisiewicz M. (2009), *Słownik pedagogiczny*, Warszawa.
- Linde 1807–1814
- Okoń W. (1998), *Funkcje i treść podręcznika szkolnego*, [w:] *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa, s. 292–306.
- Sinko M. (2009), *Przemediowanie tekstu. O tym jak opowieść przekracza granice medialne*, *dostępne on line:* <http://blog.sienko.net.pl/2009/11/przemediowanie-tekstu-o-tym-jak-opowiesc-przekracza-medialne-granice/> (data dostępu: 18. 02. 2014 r.)
- Skrzypczak J. (1999), *Tzw. „system organizacyjno-metodyczny podręcznika” i jego elementy*, „Edukacja Medialna” nr 2, s. 18–24.
- Zdanowicz A. i in. (red.) (1861), *Słownik języka polskiego*, Wilno.
- Zujew D. (1986), *Podręcznik szkolny*, Warszawa.

Dorota Zdunkiewicz-Jedynak

Remediation of utility speech genres. The case of the *handbook***Summary**

The term *remediation* is usually applied to descriptions of the literary genres changes, especially in the analysis of the narrative transformation. In this article I use the concept of *remediation* for the analysis of handbook transformations, that could be observed in recent years. This genre adapts to the properties of new digital media (Internet, tablets, smartphones etc.). Hypertext handbook is non-sequential, it has links, controlled by the student-reader, not by the author-teacher. The result is that new handbook transmission is non-linear. In the traditional textbook the presented material has hierarchical structure; hypermedia handbook can be extended with external links – they refer to additional information and materials contained in the Web. Hypertext handbook available on-line does not have clearly outlined delimitation – we can not identify the beginning nor the end. Users are free to decide on the use of structural and thematic links. Ways of using of the hypermedia handbook by different users can be completely different.